

УДК 316.42

Юрій Іванович ПИЛИПЕНКО

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та міжнародних економічних відносин, ДВНЗ «Національний гірничий університет», Україна, e-mail: pylypenkoji@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4772-1492>

Дар'я Дмитрівна АЛЕКСЕЄНКО

здобувач кафедри економічної теорії та міжнародних економічних відносин, ДВНЗ «Національний гірничий університет», e-mail: darya.lesiv@gmail.com, Україна, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8807-2858>

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Пилипенко, Ю. І., Алексєєнко, Д. Д. Соціальний капітал як чинник економічного розвитку суспільства // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць (ISSN 2313-4569); за ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса: Одеський національний економічний університет. 2018. № 1 (65). С. 24–34.

Анотація. У статті розглянуто спільне та особливе в теоретико-методологічних підходах до дослідження сутності соціального капіталу основоположників даної теорії П. Бурдьє, Дж. Коулмана та Р. Патнама. Підкреслено, що незважаючи на різний об'єкт дослідження і наявність специфіки аналізу функціональних форм соціального капіталу, для всіх трьох підходів характерне бачення цього феномена як уособлення соціальних взаємовідносин, які приносять індивідуальну, або суспільну вигоду. Розкрито залежність соціально-економічного розвитку суспільства від якості соціального капіталу. Запропоновано розглядати соціальний капітал як ресурс, за рахунок якого формуються та розповсюджуються нові, більш ефективні інститути. Розкрито сутність громадянського суспільства та його вплив на економічні процеси. Виокремлено необхідні передумови формування громадянського суспільства та визначено його особливості розвитку в Україні та інших країнах світу. Показано взаємозв'язок між соціальним капіталом і громадянським суспільством. Проаналізовано показники індексів стійкості організації громадянського суспільства, верховенства закону, рівнів демократії та довіри політикам як індикаторів розвитку громадянського суспільства та соціального капіталу по окремих країнах. Підкреслено необхідність покращення стану соціальної взаємодії та довіри задля пришвидшення виходу нашої країни із затяжної соціально-економічної та політичної кризи. Запропоновано напрями активізації соціально-політичної діяльності громадян та окреслено можливості використання поняття соціального капіталу при дослідженні ефективності інституціональних реформ в Україні.

Ключові слова: соціальний капітал; соціально-економічний розвиток; громадянське суспільство; індикатори розвитку громадянського суспільства; індекси соціального капіталу; інституціональні реформи.

Юрий Иванович ПИЛИПЕНКО

доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой экономической теории и международных экономических отношений, ГВУЗ «Национальный горный университет», Украина, e-mail: pylypenkoji@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4772-1492>

Дарья Дмитриевна АЛЕКСЕЕНКО

соискатель кафедры экономической теории и международных экономических отношений, ГВУЗ «Национальный горный университет», Украина, e-mail: darya.lesiv@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8807-2858>

СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ КАК ФАКТОР ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Пилипенко, Ю. И., Алексеенко, Д. Д. Социальный капитал как фактор экономического развития общества // Вестник социально-экономических исследований: сб. науч. трудов (ISSN 2313-4569); под ред. М. И. Зверькова (глав. ред.) и др. Одесса: Одесский национальный экономический университет. 2018. № 1 (65). С. 24–34.

Аннотация. В статье рассмотрено общее и особенное в теоретико-методологических подходах к исследованию сущности социального капитала основоположников данной теории П. Бурдьє, Дж. Коулмана и Р. Патнама. Подчеркнуто, что несмотря на разный объект исследования и наличие специфики анализа

функциональных форм социального капитала, для всех трех подходов характерно видение этого феномена как олицетворения социальных взаимоотношений, которые приносят индивидуальную или общественную выгоду. Раскрыта зависимость социально-экономического развития общества от качества социального капитала. Предложено рассматривать социальный капитал как ресурс, за счет которого формируются и распространяются новые, более эффективные институты. Раскрыта сущность гражданского общества и его влияние на экономические процессы. Выделены необходимые предпосылки формирования гражданского общества и определены его особенности развития в Украине и других странах мира. Показана взаимосвязь между социальным капиталом и гражданским обществом. Проанализированы показатели индексов устойчивости организаций гражданского общества, верховенства закона, уровней демократии и доверия политикам как индикаторов развития гражданского общества и социального капитала по отдельным странам. Подчеркнута необходимость улучшения состояния социального взаимодействия и доверия для ускорения выхода нашей страны из затяжного социально-экономического и политического кризиса. Предложены направления активизации социально-политической деятельности граждан и обозначены возможности использования понятия социального капитала при исследовании эффективности институциональных реформ в Украине.

Ключевые слова: социальный капитал; социально-экономическое развитие; гражданское общество; индикаторы развития гражданского общества; индексы социального капитала; институциональные реформы.

Yuriy PYLYPENKO

Doctor of Economics, Professor, Head of Economic Theory and International Economic Relations Department, National Mining University, Ukraine, e-mail: pylypenkoyi@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4772-1492>

Darya ALEKSEENKO

Applicant of Economic Theory and International Economic Relations Department, National Mining University, Ukraine, e-mail: darya.lesiv@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8807-2858>

SOCIAL CAPITAL AS A FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY

Pylypenko, Yu., Alekseenko, D. (2018). Social capital as a factor of economic development of society. Ed.: M. Zveryakov (ed.-in-ch.) and others [Sotsialnyi kapital yak chynnyk ekonomichnoho rozvytku suspilstva; za red.: M. I. Zveriyakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 1 (65), pp. 24–34.

Abstract. *The article deals with the commonalities and particularities in theoretical and methodological approaches to studying the essence of social capital of the founders of this theory P. Bourdieu, J. Coleman and R. Putnam. It is emphasized that despite the different object of research and the availability of specific features of the analysis of functional forms of social capital, the vision of this phenomenon as a personification of social relationships that bring an individual or public benefit are common for all three approaches. The dependence of socio-economic development of society on the quality of social capital is revealed. It is proposed to consider social capital as a resource, through which new more effective institutions are formed and distributed. The essence of civil society and its influence on economic processes are revealed. The necessary prerequisites for the formation of civil society are identified and peculiarities of its development in Ukraine and other countries are determined. The relationship between social capital and civil society is shown. The indexes of sustainability of civil society organizations, rule of law, levels of democracy and confidence in politicians as indicators of the development of civil society and social capital in individual countries are analyzed. The necessity of improving the state of social interaction and trust is emphasized in order to accelerate our country's exit from a protracted socio-economic and political crisis. The directions of revitalization of social and political activity of citizens are offered and the possibilities of using the notion of social capital in the study of the effectiveness of institutional reforms in Ukraine are outlined.*

Keywords: *social capital; socio-economic development; civil society; indicators of civil society development; social capital indexes; institutional reforms.*

JEL classification: *O170*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасний стан соціально-економічного розвитку України вимагає пошуку шляхів подолання тих економічних,

соціальних, політичних та інших суперечностей, які значною мірою загострилися в країні останніми роками. Розбудовуючи засади нового демократичного суспільства ліберального зразка, в якому провідну роль відіграє приватна власність, а регулювання економіки здійснюється переважно за рахунок ринкових регуляторів, наша країна дуже довго йшла шляхом імплементації у вітчизняний економічний і політичний простір інститутів, які продемонстрували високу ефективність у розвинених країнах світу. Як показала практика, цей шлях виявився хибним. Різні історичні умови розвитку, національна специфіка, особливості суспільної свідомості постійно відхиляли реальну модель суспільства від ідеалу, провокуючи конфлікт формальних і неформальних інститутів. Поступово прийшло розуміння, що економічні успіхи країн визначаються не тільки наявними ресурсами, технологіями та іншими суто економічними факторами, але й залежать від культурної складової – цінностей, які поділяють люди, їх соціальних взаємозв'язків, а також норм, що регулюють відносини у різних сферах суспільної діяльності.

Як було доведено представниками теорії суспільного вибору, держава, яка має за мету регулювати недоліки ринку, сама не позбавлена «провалів» – бюрократизації, корупції, опортуністичної поведінки чиновників. Ці негативні наслідки діяльності держави є суттєвою перешкодою на шляху стабільного розвитку суспільства. Реалії свідчать про те, що в умовах відсутності культури громадянської участі й цінностей суспільної взаємодії, бюрократія як корпоративне об'єднання чиновників вищого ешелону влади прагне до монопольного становища в державі, придушуючи й обмежуючи при цьому сферу автономії та самодіяльності суб'єктів громадянського суспільства. Саме тому стає важливим формування у суспільстві достатньої величини соціального капіталу.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Розуміння того, що успішність у проведенні соціально-орієнтованих економічних та політичних реформ переважно зумовлюється ступенем розповсюдження в країні довіри до основних інститутів, орієнтацією сформованих у суспільстві ціннісних норм на згуртованість та взаємодопомогу, формування позитивного іміджу бізнесу тощо, суттєво активізувало дослідження з проблематики соціального капіталу у вітчизняній економічній науці. У роботах В. Геєця [1], О. Грішнєвої [2], колективній монографії «Соціальний капітал України: теоретико-методологічні основи формування», виданій у Раді з вивчення продуктивних сил України НАН України [3], Т. Шаповалової [4] та інших, розглядаються теоретико-методологічні основи дослідження сутності соціального капіталу, підходи до моделювання стратегій його трансформації в умовах України. Достатньо активно розглядаються також аспекти взаємозв'язку процесів формування соціального капіталу та становлення і розвитку громадянського суспільства. Так, у роботах В. Степаненко представлено аналіз соціального капіталу в історичному контексті розвитку постсоціалістичних країн та досліджено його зв'язок з проблемами формування громадянської ідентичності та стану громадянського суспільства в Україні [5]. А. Колодій вважає соціальний капітал ознакою зрілості та ефективності громадянського суспільства, а також тим його основним продуктом, який забезпечує вплив останнього на інші сфери суспільного життя [6]. Роботи Я. Жаліло розширюють розуміння функціональної ролі соціального капіталу через його представлення у якості фактора зростання конкурентоспроможності економіки [7].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на велику увагу до соціального капіталу у вітчизняній та світовій економічній думці, багато аспектів цієї наукової проблеми ще належним чином не вирішено. Так, залишається дискусійним саме розуміння сутності соціального капіталу, немає одностайності щодо кількісної його оцінки, відсутні загальновизнані методологічні підходи до його вивчення тощо. Недостатньо обґрунтованими є причинно-наслідкові зв'язки, на яких ґрунтується взаємодія феномену соціального капіталу з економічною та іншими системами суспільства. У цьому відношенні важливим для економічної науки є з'ясування різноманітних характеристик соціального капіталу, які з різних сторін враховують суспільні взаємодії та впливають на соціально-економічний розвиток суспільства.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз теоретико-методологічних підходів до дослідження соціального капіталу, визначення залежності соціально-економічного розвитку суспільства від якості соціального капіталу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вперше на сутнісному рівні категорія «соціальний капітал» була досліджена соціологом П. Бурдье, який під ним розумів «сукупність реальних і потенційних ресурсів, що пов'язані із включенням в стійкі мережеві або більш-менш інституціоналізовані відносини взаємних зобов'язань або визнання» [8, с.66]. Вчений виходить із уявлення про спрямованість всіх дій людини на максимізацію матеріальних і символічних вигід. Функціонуючи у різних полях суспільної організації (економіки, науки, релігії, мистецтва тощо), суб'єкти ведуть боротьбу за своє соціальне положення, сенс життя і легітимність. Відповідно, стратегічні перемоги гравців у кожному з полів залежать від можливостей розпоряджатися певними ресурсами, які П. Бурдье називає капіталами. Соціальний капітал як уособлення соціальних взаємовідносин забезпечує, на думку дослідника, доступ до ресурсів групи або асоціації і дозволяє отримати низку переваг, у тому числі й економічних.

Таке тлумачення соціального капіталу є похідним від соціологічних концепцій про суспільство як об'єктивну і незалежну від індивідів реальність, що, виникнувши, починає жити власним життям, функціонуючи за своїми законами і нав'язуючи людям свій порядок речей. Відповідно, діяльність людини в суспільстві залежить від правил і норм, що в ньому встановлені. А отже, використовуючи їх ресурсний потенціал собі на користь, суб'єкт отримує індивідуальні вигоди.

Ця ідея набула розвитку в теорії Дж. Коулмана, який здійснив спробу поєднати в єдиний методологічний підхід теоретичні здобутки соціології й економіки та застосувати його до дослідження взаємовідносин між людьми. Відзначаючи обмеженість як соціологічного (зосередженість на розгляді соціального оточення), так і економічного (акцент на незалежності господарюючих суб'єктів) підходів, Дж. Коулман пропонує в якості об'єднуючого елемента ввести в соціальну теорію концепцію соціального капіталу. Остання базується на раціоналістичному підході до вивчення економічної поведінки, однак, ставить її у залежність від відносин, що склалися всередині групи людей, об'єднаних спільністю норм, цінностей, світогляду, а також взаємними зобов'язаннями й очікуваннями.

Говорячи у такому контексті про соціальний капітал, Дж. Коулман визначає його як «цінність аспектів соціальної структури для акторів як ресурсів, які вони можуть використовувати для досягнення своїх цілей» [9, с.126]. Вчений встановлює продуктивний характер цього ресурсу – здатність сприяти досягненню певних цілей, які неможливо досягти за його відсутності.

Виділяючи три основні форми соціального капіталу (зобов'язання і очікування, що залежать від надійності соціального середовища; здатність соціальної структури до передачі інформаційних потоків; норми, що супроводжуються санкціями), Дж. Коулман демонструє їхню роль у досягненні індивідуальних економічних цілей. Перш за все, на думку вченого, соціальний капітал спрощує економічну діяльність за рахунок зниження бюрократизації і, тим самим, сприяє зменшенню трансакційних витрат. Практика свідчить про те, що угоди, укладені на довірчих засадах, не потребують витрат на юридичне оформлення зобов'язань і страхування, також як і інформаційні канали, що базуються на соціальних відносинах, дозволяють уникнути витрат на пошук інформації. Норми поведінки, встановлені у певній спільноті, сприяють взаємним очікуванням і спрощують трансакції. Таким чином, встановлюється взаємозв'язок соціального капіталу з досягненням індивідуальних цілей.

Варто зауважити, що поряд з розумінням соціального капіталу як індивідуального ресурсу, у Дж. Коулмана існує і його представлення у якості суспільного блага: «актор або актори, що створюють соціальний капітал, зазвичай отримують тільки його незначну частину» [9, с.139]. Тому, на думку дослідника, це часто призводить до недостатнього інвестування в соціальний капітал. Дж. Коулмен також робить акцент на ролі соціального

капіталу в формуванні людського капіталу. Він стверджує, що людський капітал складається зі знань, навичок, а також здатності людей створювати один з одним певну спільноту.

Американський історик і політолог Р. Патнам, досліджуючи проблеми становлення й розвитку демократії в Італії, також використав поняття соціального капіталу, однак, наділивши його дещо іншим змістом. Вчений визначає цей феномен як «традиції соціальної взаємодії, які розпочинаються із глибини віків та передбачають норми взаємності й довіри між людьми, широке розповсюдження різного роду добровільних асоціацій і залучення громадян в політику заради вирішення проблем, які стоять перед суспільством» [10, с.224].

Таке розуміння соціального капіталу стало наслідком застосування в дослідженні автора теорії колективних дій з її акцентом на досягненні співробітництва за рахунок загальних норм, що формуються спільними діями. Оцінюючи результати реформи з децентралізації влади в Італії у 1960-х рр. ХХ ст., Р. Патнам виявив доволі різні наслідки імплементації реформаторських заходів: в північних регіонах, де люди були більш соціально активними (за показниками явки на виборах, участі в асоціаціях, зацікавленості в місцевих справах), передані повноваження принесли більшу суспільну корисність, у той час, як в південних у результаті реформ якість управління різко знизилась.

Задавшись пошуком відповіді на запитання про причини унікальних особливостей громадянського життя в різних регіонах Італії, Р. Патнам здійснює масштабне історичне дослідження громадянських устоїв країни і приходять до висновку, що на Півночі країни зміни політико-економічних інститутів відбувалися в унікальному соціальному контексті, який визначався горизонтальними рівнями співробітництва і громадянської солідарності, які, у свою чергу, підсилювали громадянське суспільство. На Півдні, навпаки, інституціональний розвиток гальмувався ієрархічною побудовою соціальних зв'язків (модель «патрон-клієнт»), незначною залученістю населення до політичного життя з причин соціальної апатії та відсутності віри у можливість змін. Із цього дослідник робить висновок, що добровільне співробітництво як необхідна умова ефективності колективних дій досягає критичного рівня там, де вдалося накопичити значний соціальний капітал у вигляді норм взаємності та структур громадянської залученості.

Таким чином, концепції П. Бурдьє, Дж. Коулмена та Р. Патнама мають як спільні, так і відмінні ознаки. Перш за все варто зауважити, що всі автори не намагаються дослідити сутнісні характеристики соціального капіталу, а зосереджуються на його функціональних формах. При цьому автори досліджують роль соціального капіталу у залежності від обраної сфери дослідження. Так, П. Бурдьє за допомогою цього поняття прагне пояснити причини відтворення соціальної нерівності, тому наділяє його функцією забезпечення особистого ресурсу в структурі статусу та влади. Дж. Коулмен вивчає економічну поведінку і в цій сфері соціальний капітал вбачає у якості особистого ресурсу вилучення корисності. І, нарешті, Дж. Патнам, зосереджуючись на дослідженні взаємодії та інтеграції для підтримки демократії і громадянського суспільства, вбачає у соціальному капіталі ключ до ефективного функціонування демократії. Незважаючи на різний об'єкт дослідження і наявність специфіки у функціональній ролі соціального капіталу, для всіх трьох підходів характерне бачення цього феномена як уособлення соціальних взаємовідносин, які приносять вигоду.

Зважаючи на те, що це за вигода – позиції вчених розходяться. П. Бурдьє стверджує, що соціальний капітал забезпечує в існуючій передвстановленій структурованості соціального простору індивідуальну вигоду – додаткові ресурси у боротьбі за владу і соціальне визнання одних груп з іншими.

Дж. Коулмен вважає, що кожен учасник соціальних відносин може отримати від соціального капіталу низку як індивідуальних, так і колективних вигід. Оскільки індивіди мають різні цілі, то й різними є їхні форми співробітництва, що сукупно створюють суспільний соціальний капітал. З позиції теорії раціонального вибору Дж. Коулмен стверджує, що формування очікувань та зобов'язань є вигідним у підтримці соціальних відносин. Дійсно, якщо людина бере на себе певні зобов'язання, то вона очікує, що надана нею послуга буде оплаченою у вигляді допомоги, коли в ній виникне необхідність.

Накопичені зобов'язання (кредити довіри) розширюють контроль над ресурсами і подіями і задають позицію в структурі влади. Отже, соціальний капітал приносить не тільки індивідуальну вигоду, але й є корисним усім членам групи оскільки разом з внесеними ресурсами зростає й загальна корисність.

Р. Патнам, навпаки, у своєму розумінні соціального капіталу виходить із суспільної вигоди. Вчений доводить, що в процесі самоорганізації колективних дій, тобто коли громадяни самі створюють правила, слідує їм та їх підтримують, загальні вигоди від співробітництва підвищують ефективність демократії. Р. Патнам говорить: «Люди, що зацікавлені в демократії, її консолідації та ефективності, повинні перш за все сприяти формуванню громадянського суспільства. Ми підтримуємо тих, хто виступає за трансформацію місцевих структур і реформи на місцевому рівні з метою створення соціального капіталу, а не тільки за загальнодержавні ініціативи, оскільки саме так можна досягти ефективного функціонування демократії» [10, с.198].

Таким чином, аналіз теоретико-методологічних підходів П. Бурдье, Дж. Коулмена та Р. Патнама до вивчення соціального капіталу дозволяє стверджувати, що специфіка поглядів цих вчених викликана застосуванням різних методологічних підходів до аналізу, а також застосування даного концепту до різних об'єктів дослідження. Незважаючи на існуючі розбіжності, уявлення вчених про соціальний капітал як уособлення соціальних взаємовідносин, що приносять чи то суспільну, чи то індивідуальну вигоду є важливою передумовою розуміння особливостей реалізації суспільного інтересу. Особливого значення це набуває у процесі дослідження інституціональних реформ – розуміння соціального капіталу як продуктивного ресурсу у формуванні нових інститутів, дозволяє зосереджуватись на таких заходах, які створюють його критичну масу і дозволяють значно підвищити ефективність інституціонального будівництва. Як свідчить світовий досвід, у період реформування завжди відбувається перехід суспільства до нових, більш ефективних інститутів. Часто в процесі інституціональної розбудови старі норми входять у суперечність з новими. Тому від критичної маси накопиченого в суспільстві соціального капіталу залежить успіх реформ. Саме тому пропонуємо розглядати соціальний капітал як ресурс, за рахунок якого формуються та розповсюджуються нові, більш ефективні інститути.

Необхідно зауважити, що соціальний капітал формується через виховання й освіту, у процесі яких засвоюються соціокультурні цінності, а також завдяки суспільній діяльності людей. Остання набуває форми громадянського суспільства – сукупності існуючих неполітичних відносин між людьми, які формуються поза сферою впливу держави, її директивної координації та регламентації.

Громадянське суспільство формується із потреб індивідів в об'єднанні та захисті своїх інтересів у відповідь на постійно виникаючу експансію з боку держави чи інших суб'єктів. Воно спрямоване на формування моральних і правових передумов для становлення і розвитку людини як вільної особистості. Через участь у політичних організаціях, діяльності професійних, громадських та інших організацій, люди отримують можливість висловлювати і відстоювати спільні інтереси. За рахунок цього вони встановлюють зв'язки з політичною системою суспільства, в якій поряд з вирішенням завдань відбору і досягнення колективних цілей здійснюється підтримка солідарності та громадського порядку через інтеріоризацію формальних та неформальних правил.

Отже, громадянське суспільство неявно задіяно в економічних відносинах між людьми: по-перше, як форма взаємозв'язку між політичною та економічною системами; по-друге, як механізм розкриття якостей особистості й розвитку лідерства, ініціювання та розповсюдження соціально-економічних змін у суспільстві; по-третє, як сила, що протидіє узурпації економічної й політичної влади групами особливих інтересів і, по-четверте, як механізм формування соціального капіталу й утвердження нормативних зразків економічної поведінки.

На сьогоднішній день світовою практикою доведено, що громадянське суспільство всюди є продуктом довготривалого історичного розвитку і потребує для свого формування необхідних передумов, головними з яких є:

- усвідомлення людини громадянином даної країни;
- наявність розвинених професійних та інших суспільних організацій;
- домінування у населення цінностей законслухняності й поваги до закону, ідеалів рівності й свободи;
- формування середнього класу, який складає більшість у соціальній структурі суспільства;
- функціонування механізму впливу громадян та їх організацій на органи влади й управління. Ця передумова передбачає наявність базових знань населення щодо закономірностей функціонування економічної та політичної сфери, необхідний рівень інституціональної довіри, впевненість у власній можливості впливати на політичні процеси і відстоювати свої права. Розглянемо, як ці передумови реалізовано в українському суспільстві.

Аналізуючи ці умови, можна з повною впевненістю стверджувати, що першим двом із них громадянське суспільство в Україні відповідає повною мірою. Такі основні риси громадянськості, як вільне і добровільне членство індивідів, що визначає їхнє ставлення до держави або до більш широкого політичного співтовариства, право на власний вибір і самовизначення, соціальну участь в різних видах суспільно-корисної активності, наявність безлічі моделей і форм актуалізації цивільних прав аж до протестних акцій – все це реальність сучасного розвитку нашої країни. Показником громадянської (етнічної) ідентичності може служити індекс монументалізму (MON), введений Г. Хофстедом в 2008 р. і відображає наявність в національній свідомості незмінних цінностей і переконань. Згідно з цим показником (MON = 9.34) Україна є представницею культури з високим значенням цього індексу і відрізняється дуже сильною і стійкою самоідентифікацією. Її громадяни здатні відстоювати власну позицію і захищати свою гідність на противагу покірності і поступливості [11].

У якості доказу вищенаведеного, скористаємося даними індексу стійкості організацій громадянського суспільства країн Центральної Європи та Євразії, які вже упродовж двадцяти років щорічно презентуються Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) у партнерстві з місцевими організаціями конкретних країн. За допомогою таких досліджень відстежується прогрес у розвитку громадянського суспільства в двадцяти дев'яти країнах, цього регіону, світу. Індекс оцінює загальний характер середовища для розвитку громадянського суспільства за сімома параметрами: правове середовище; організаційний потенціал; фінансова стійкість; адвокатування; надання послуг; інфраструктура; громадянський імідж.

Якщо подивитися на динаміку цього показника для деяких країн колишнього СРСР (табл. 1), то можна відзначити, що найкращий показник стійкості організацій громадянського суспільства в 2016 році характерний для прибалтійських країн (Естонія – 2,1; Латвія – 2,5; Литва – 2,7), а найгірший – для Азербайджану (5,9) та Білорусі (5,5). Що стосується України, то для нашої країни останні три роки спостерігається стабільне значення індексу стійкості ОГС на рівні 3,3, що є відносно непоганим результатом.

Таблиця 1

Динаміка індексу стійкості організацій громадянського суспільства країн колишнього СРСР за 2009–2016 рр. (складено авторами за даними [12–13])

Країни	Роки							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Вірменія	4,0	4,0	4,0	3,9	3,9	3,9	3,8	3,8
Азербайджан	4,7	4,7	4,7	4,7	4,7	5,1	5,8	5,9
Білорусь	5,9	5,9	5,9	5,8	5,7	5,7	5,6	5,5
Естонія	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,1
Грузія	4,2	4,2	4,2	4,2	4,2	4,2	4,2	4,2
Латвія	2,7	2,7	2,7	2,7	2,6	2,6	2,6	2,5

Продовження табл. 1

Литва	2,8	2,8	2,8	2,8	2,7	2,7	2,7	2,7
Молдова	4,3	4,2	4,1	4,1	4,0	3,9	3,9	3,9
Росія	4,4	4,3	4,4	4,4	4,4	4,5	4,7	4,8
Україна	3,5	3,5	3,5	3,4	3,4	3,3	3,3	3,3

Ступінь домінування в українському суспільстві цінностей законослухняності й поваги до закону показує індекс верховенства закону, представлений в табл. 2, яка демонструє основні показники розвитку громадянського суспільства як механізму формування соціального капіталу. Згідно з цим показником, розрахованим для 113 країн світу, Україна знаходиться на 78 місці, випереджаючи серед пострадянських країн хіба що Киргизстан (83) і Росію (92).

Таблиця 2

Основні показники розвитку громадянського суспільства як механізму формування соціального капіталу, 2016 р. (складено авторами за даними [15–17])

Країна	Індекс верховенства закону	Рівень демократії	ВВП номінальний на душу населення (дол.)	Рівень довіри політикам
Розвинені країни				
Данія	0,89	9,20	52622	5,04
Норвегія	0,88	9,93	70392	4,94
Фінляндія	0,87	9,03	43462	4,43
Швеція	0,86	9,39	51914	5,04
Нідерланди	0,86	8,80	45091	5,35
Німеччина	0,83	8,63	42530	3,37
Велика Британія	0,81	8,36	40699	3,43
Японія	0,78	7,99	38883	4,84
США	0,74	7,98	57065	3,12
Франція	0,72	7,92	37226	3,21
Постсоціалістичні країни				
Естонія	0,79	7,85	17840	3,62
Чехія	0,75	7,82	18306	2,62
Польща	0,71	6,83	13242	2,66
Словенія	0,67	7,51	21375	2,25
Румунія	0,66	6,62	9439	4,01
Грузія	0,65	5,93	3887	4,99
Хорватія	0,61	6,75	11897	1,61
Угорщина	0,57	6,72	11855	3,12
Болгарія	0,54	7,01	7061	1,99
Білорусія	0,53	3,54	5063	3,45
Молдова	0,49	6,01	1872	3,12
Україна	0,49	5,70	1960	1,85
Киргизстан	0,47	4,93	1012	3,12
Росія	0,42	3,24	7720	3,04

Ще однією характеристикою громадянського суспільства в Україні є недостатній рівень розвитку соціальної бази його інститутів. За оцінками соціологів, середній клас в соціальній структурі українського суспільства не перевищує 20–25%, в той час, як в розвинених країнах його чисельність знаходиться на рівні 60–70% [14, с.247]. При цьому не тільки в кількісному, але і в якісному відношенні він не може вважатися активним суб'єктом громадянських відносин. У розвинених країнах середній клас формується з шарів

високооплачуваних працівників найманої праці: менеджерів, представників вільних професій, діячів науки, працівників освіти і засобів масової інформації, інженерів, державних службовців, які володіють людським капіталом, дивіденди з яких і формують його основний дохід. Завдяки цьому він виступає досить мобільною і незалежною соціальною силою, активним суб'єктом громадянських відносин.

Дані табл. 2 вказують на те, що за рівнем ВВП на душу населення (середнім загальним показником рівня життя) навіть без урахування диференціації доходів різних професійних груп українці перебувають в «боротьбі за виживання». Як відомо, впевненість у своїх силах, самоповага, почуття власної необхідності для інших людей і суспільства в цілому, вибудовуються тільки над рівнем базових потреб і стають невід'ємною передумовою для становлення особистості, а також різних проявів її політичної та соціальної активності тільки тоді, коли людина досягає більш високого рівня матеріального добробуту.

Невтішними є й показники інституціональної довіри. Згідно з оцінками, отриманими в процесі останніх соціологічних досліджень, українці не змінили свого відношення до влади і судової системи, виражаючи до цих структур найбільшу недовіру. Такий стан не може вважатися задовільним для розвитку громадянського суспільства, оскільки стверджує його виключно у формі сили, яка вступає в протидію з владою і не бачить в ній партнера. Більш того, середовище, в якому поширюється цинічне ставлення до політики може сильно зменшити активність відповідних організацій громадянського суспільства. У ситуації, коли громадяни, зазвичай, вважають всю владу і бізнес корумпованими, багато людей можуть скептично дивитися і на мотивацію організацій громадянського суспільства, сумніваючись, що громадянське суспільство може стати тим простором, де люди, об'єднані спільною ідеєю, можуть відстоювати суспільний інтерес.

Подібна тотальна недовіра до органів державної влади, викликана розбіжністю між обіцянками політиків та їх реальними справами, «непрозорі» та непрогнозовані дії держави, надмірна диференціація доходів у суспільстві, недосконала система захисту прав власності тощо, обумовлюють дефіцит соціального капіталу в нашій країні та, безумовно, позначаються на кількісних та якісних характеристиках її соціально-економічного розвитку. Як справедливо зазначає Т. В. Шаповалова, така ситуація «...перешкоджає веденню бізнесу та призводить до його згортання; уповільнює інноваційний розвиток і знижує конкурентоспроможність країни на світових ринках. ... негативний соціальний капітал є каталізатором цілої низки взаємозв'язаних процесів, які в сукупності призводять до уповільнення темпів економічного зростання та зниження інших макроекономічних показників в Україні» [4, с.313].

Тому без покращення стану соціальної взаємодії та довіри в Україні важко розраховувати на перспективи швидкого виходу країни із затяжної соціально-економічної та політичної кризи. Для демократичних держав з ефективно функціонуючим громадянським суспільством властивий високий рівень соціального капіталу, адже його головною цінністю є взаємна довіра в суспільстві (довіра як по горизонталі – у відносинах між громадянами, а також всередині різних суспільних і корпоративних структур, так і по вертикалі – між громадянами і структурами влади). Відтак, цілеспрямоване формування і нарощування соціального капіталу в просторі міжособових, міжгрупових зв'язків і стосунків є одним із найголовніших завдань нашого суспільства з метою гармонізації політичних, соціальних і економічних інтересів, досягнення стабільності в країні та сприяння довгостроковому економічному зростанню.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, важливою передумовою успішного суспільного розвитку країн є розвинений на різних рівнях соціально-економічної системи соціальний капітал, втілений у вигляді норм та традицій соціальної солідарності й розгалуженої мережі громадянської співучасті. Перспективи розвитку України до моделі соціально-орієнтованої ринкової економіки, яка є домінуючою в європейських країнах і США, буде переважно визначатися стійкістю громадянського суспільства, зрілістю громадянської культури та якості соціального капіталу.

Як показує практика, ці складові ще не є достатньо розвиненими у вітчизняному інституціональному середовищі. По-перше, із-за економічної складової, пов'язаної з неможливістю суб'єктів актуалізувати свої економічні інтереси і послідовно реалізовувати їх з огляду на низький рівень життя. По-друге, із-за відсутності у більшості населення цінностей законслухняності та поваги до закону, ідеалів рівності, свободи та справедливості. По-третє, внаслідок низького рівня базових економічних і політичних знань, низької правової культури і породженого нею правового нігілізму. І, по-четверте, браку ефективного механізму впливу громадян і їхніх організацій на органи державної влади. Тому зусилля суспільства мають бути спрямовані на вирішення проблем, які стримують зростання рівня соціального капіталу і, відповідно, уповільнюють розвиток українського суспільства.

У цьому відношенні важливим напрямом подальших наукових досліджень є пошук дієвих механізмів подальшого реформування інституційного середовища України. Як свідчить практика, домінуючі в нашій країні цінності, норми та правила не завжди сприяють прогресивним соціально-економічним змінам і викликають певний соціальний супротив.

Література

1. Геєць В. М. Розвиток соціального капіталу – найбільше багатство у світі // Віче: журн. Верховної Ради України. 2011. № 1. URL: <http://www.viche.info/journal/2359> (дата звернення: 19.01.2018).
2. Грішнова О. А., Кочума І. Ю. Соціальний капітал у системі економічних ресурсів // Соціоекономіка: зб. наук. праць. 2009. № 4. С. 38–49.
3. Соціальний капітал України: теоретико-методологічні основи формування: монографія / [С. І. Бандур, Л. Г. Богуш, Т. А. Заяць та ін.; за ред. С. І. Бандура]. К.: НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України, 2010. 210 с.
4. Шаповалова Т. В. Соціальний капітал: теоретичні засади та стратегії трансформації: монографія. Сєвєродонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2016. 360 с.
5. Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методичні аспекти дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2001. № 2. С. 24–41.
6. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: монографія. Львів: Червона Калина, 2002. 346 с.
7. Жаліло Я. А. Теорія та практика формування ефективної держави: монографія. К.: НІСД, 2009. 336 с.
8. Бурдые П. Формы капитала // Экономическая социология: эл. журнал. Т. 3. № 5. 2002. С. 60–74. URL: http://ecsoc.hse.ru/data/670/586/1234/ecsoc_t3_n5.pdf (дата обращения: 22.01.2018).
9. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. 2001. № 3. С. 121–139.
10. Патнам Р., Леонарді Р., Нанетті Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. К: Основи, 2001. 302 с.
11. Пилипенко А. Н., Литвиненко Н. И. Украинская ментальность в координатах исследовательской программы Г. Хофстеда // Економічний вісник НГУ. 2015. № 2. С. 14–22.
12. Индекс устойчивости организаций гражданского общества 2015. URL: http://actngo.info/sites/default/files/files/indeks_ustoychivosti_ogo_2015_rus_0.pdf (дата обращения: 21.12.2017).
13. Индекс устойчивости организаций гражданского общества 2016. URL: http://www.actngo.info/sites/default/files/files/indeks_ustoychivosti_ogo_2016.pdf (дата обращения: 21.12.2017).
14. Гальчинский А. Либерализм: уроки для Украины: наук.-попул. есе. К.: Либідь, 2011. 288 с.
15. Индекс верховенства закона в странах мира. URL: <http://gtmarket.ru/research/rule-of-law-index/info> (дата обращения: 22.12.2017).
16. Рейтинг стран по уровню демократии. URL: <http://gtmarket.ru/ratings/democracy-index/info> (дата обращения: 22.12.2017).

17. *Мировой Атлас Данных*. URL: <https://knoema.ru/atlas> (дата обращения: 22.12.2017).

References

1. Geets, V. M. (2011). *The development of social capital – the greatest wealth in the world* [Rozvytok sotsialnoho kapitalu – naibilshe bahatstvo u sviti], Viche: zhurnal Verkhovnoi Rady Ukrainy, No. 1, available at: <http://www.viche.info/journal/2359> [in Ukrainian]
2. Hrishnova, O. A., Kochuma, I. Yu. (2009). *Social capital in the system of economic resources* [Sotsialnyi kapital u systemi ekonomichnykh resursiv], Sotsioekonomika, No. 4, s. 38–49 [in Ukrainian]
3. *Social capital of Ukraine: theoretical and methodological foundations of formation: monograph* (2010). Ed. by S. I. Bandur [Sotsialnyi kapital Ukrainy: teoretyko-metodolohichni osnovy formuvannia: monohrafiia; za red. S. I. Bandura], NAN Ukrainy, Rada po vyvchenniu produktyvnykh syl Ukrainy, Kyiv, 210 s. [in Ukrainian]
4. Shapovalova, T. V. (2016). *Social capital: theoretical foundations and strategies for transformation: monograph* [Sotsialnyi kapital: teoretychni zasady ta stratehii transformatsii: monohrafiia], Sievierodonetsk, Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 360 s. [in Ukrainian]
5. Stepanenko, V. (2001). *Social capital in the sociological perspective: theoretical and methodological aspects of the study* [Sotsialnyi kapital u sotsiolohichnii perspektyvi: teoretyko-metodychni aspekty doslidzhennia], Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh, No. 2, s. 24–41 [in Ukrainian]
6. Kolodiy, A. F. (2002). *On the way to civil society. Theoretical foundations and socio-cultural preconditions of democratic transformation in Ukraine: monograph* [Na shliakhu do hromadianskoho suspilstva. Teoretychni zasady i sotsiokulturni peredumovy demokratychnoi transformatsii v Ukraini: monohrafiia], Chervona Kalyna, Lviv, 346 s. [in Ukrainian]
7. Zhalilo, Ya. A. (2009). *Theory and practice of formation of an effective state: monograph* [Teoriia ta praktyka formuvannia efektyvnoi derzhavy: monohrafiia], NISD, Kyiv, 336 s. [in Ukrainian]
8. Bourdieu, P. (2002). *Forms of capital* [Formy kapitala], Ekonomicheskaya sotsiologiya, T. 3, No. 5, s. 60–74, available at: http://ecsoc.hse.ru/data/670/586/1234/ecsoc_t3_n5.pdf [in Russian]
9. Coleman, J. (2001). *Social and human capital* [Kapital sotsialnyy i chelovecheskiy], Obschestvennye nauki i sovremennost, No. 3, s. 121–139 [in Russian]
10. Patnam, R. Leonardi, R., Nanetti, R. (2001). *Creation of democracy. Traditions of social activity in modern Italy* [Tvorenna demokratii. Tradytsii hromadskoi aktyvnosti v suchasni Italii], Osnovy, Kyiv, 302 s. [in Ukrainian]
11. Pylypenko, A. N., Litvinenko, N. I. (2015). *Ukrainian mentality in the coordinates of research program of G. Hofstede* [Ukrainska mentalnist u koordynatakh doslidnytskoi prohramy H. Khofsteda], Ekonomichnyi visnyk NHU, No. 2, s. 14–22 [in Ukrainian]
12. *Sustainability index of civil society organizations 2015* [Indeks ustoychivosti organizatsiy grazhdanskogo obschestva 2015], available at: http://actngo.info/sites/default/files/files/indeks_ustoychivosti_ogo_2015_rus_0.pdf [in Russian]
13. *Sustainability index of civil society organizations 2016* [Indeks ustoychivosti orhanizatsiy grazhdanskogo obschestva 2016], available at: http://www.actngo.info/sites/default/files/files/indeks_ustoychivosti_ogo_2016.pdf [in Russian]
14. Galchinsky, A. (2011). *Liberalism: lessons for Ukraine* [Liberalizm: uroky dlia Ukrainy: nauk.-popul. ese], Lybid, Kyiv, 288 s. [in Ukrainian]
15. *Index of the rule of law in the countries of the world* [Indeks verkhovenstva zakona v stranakh mira], available at: <http://gtmarket.ru/research/rule-of-law-index/info> [in Russian]
16. *Rating of countries by the level of democracy* [Reyting stran po urovnyu demokratii], available at: <http://gtmarket.ru/ratings/democracy-index/info> [in Russian]
17. *World Atlas of Data* [Mirovoy Atlas Danykh], available at: <https://knoema.ru/atlas> [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 23.02.2018.